

Research Paper

Love in Nizami's Layla and Majnun from Vladimir Solovyov's Perspective: Social Critique, Human Transformation, and the Search for Spiritual Perfection

Fereshteh Azadtabar^{1*}, Omid Roosta²

¹ Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University, Tehran, Iran.

² Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Dar Al-Hikmah Institute of Higher Education, Qom, Iran.

10.22080/lpr.2025.28990.1097

Received:

April 11, 2025

Accepted:

July 24, 2025

Available online:

September 06, 2025

Keywords:

Love Theory, Layla and Majnun, Philosophy of Love, Spiritual Education, Solovyov..

Abstract

Vladimir Solovyov, a Russian philosopher, considers love beyond a mere human emotion, viewing it as a spiritual and transformative force that guides humans from individual and material constraints towards absolute perfection. In his belief, the union of two limited beings in love provides a ground for the emergence of an ideal and absolute personality. This study, drawing on the spiritual philosophy of Vladimir Solovyov, examines the love of Layla and Majnun in Nizami's epic poem and, employing an analytical-comparative approach, demonstrates how Nizami utilizes love not merely as an emotional bond, but as an educational and spiritual force on the path to human absolute perfection. Content analysis, focusing on key themes such as Majnun's sacrifice, his spiritual connection with Layla, and the transcendence of individual and social limitations, extracts the concepts of love in Nizami's epic poem. Then, by comparing these concepts with Solovyov's theory of love as a force for transcending material limitations and reaching absolute perfection, a significant overlap is shown between Solovyov's philosophical view and Nizami's narrative of love. Specifically, parts of the epic poem that depict sacrifice, spiritual love, and transcending worldly constraints in the relationship between Layla and Majnun are examined comparatively. The results show that love in Nizami's epic poem serves as a symbol of an educational and transformative movement that guides Majnun toward spiritual perfection and the understanding of absolute values.

***Corresponding Author:** Fereshteh Azadtabar

Address: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University, Tehran, Iran. **Email:** azadtabarfereshteh@gmail.com

Extended Abstract

1. Introduction

The poem Layla and Majnun by Nezami (535 AH-607-612 AH) is one of the most influential love stories, serving as a valid model for other poets in the field of lyrical literature. Vladimir Solovyov was a 19th-century philosopher and literary critic who played a vital role in Russian literature and philosophy. This study examines Nezami Ganjavi's Layla and Majnun from the perspective of Vladimir Solovyov's philosophy of love, drawing on Solovyov's theory of love and a combination of various religious and philosophical traditions to analyze the role of love in the development of the characters of Layla and Majnun. The main questions of the research center on the transformation of Majnun's love and the development of Layla's identity, particularly in relation to love and family. The primary hypothesis is that the love between Layla and Majnun, beyond being a love story, is a social critique of genuine love that faces individual and social challenges, ultimately leading to the transformation of identity. Since the poem Layla and Majnun contains one of the most romantic themes in lyrical literature, this study, relying on Solovyov's philosophical model, examines the central role of love in shaping the story's characters and assesses its level of influence.

2. Methodology

This study employs an analytical-descriptive research methodology to analyze the story of "Layla and Majnun" by Nezami, drawing on library sources and primary texts. Researchers seek to provide evidence of types of love from the

perspective of Vladimir Solovyov in this epic to demonstrate that each character's actions are rooted in the influence of the element of love. This analysis examines how actions and characterization are shaped through the concept of love from Solovyov's perspective, emphasizing the relationship between love and the behavior of fictional characters. In summary, this section outlines the method and key findings of the research regarding the central role of love in the epic of "Layla and Majnun" from Solovyov's philosophical perspective.

3. Research and Review

Solovyov, contrary to common approaches, begins his study with a comprehensive metaphysics of love, rejecting the hypothesis that the primary purpose of sexual attraction is reproduction, emphasizing the increasing complexity of beings and the decreasing number of offspring in the course of evolution. He defines love as the transcendence and liberation of the individual from selfishness, seeing it as both an unattainable ideal and a manifestation of ontological truths that can manifest as sexual desire, religious fervor, or human empathy. According to Solovyov, love between a man and a woman plays a pivotal role in the mystical evolution of the world and serves as a path to unconditional evolution in the other person, thereby becoming an evolutionary strategy to overcome cosmic collapse. He considers sexual relationships not merely as love but as a factor in revealing and idealizing love, stressing another central aspect understood from within individual self-awareness. From his perspective, love has a cross-structured nature that links

human relationships (horizontal) with spiritual transcendence (vertical), and the lover's gaze is a reflection of divine manifestation in the other. This love originates from God's love for humans and provides the foundation for unity. Solovyov regards love as the factor that distinguishes human superiority over other living beings, because individuality in humans has intrinsic value and cannot be merely a tool for other purposes. The goal of human spiritual evolution is not to use personality as a tool but to achieve human perfection through the harmony of actions with a higher understanding. Meanwhile, Nizami's "Layla and Majnun" is considered a profound social and human critique of genuine and transcendent love that surpasses social, individual, and spiritual limitations, approaching absolute perfection. Love in this story is an emotional, spiritual, and educational force challenging notions of humanity and society. Social challenges and pressures, such as Layla's marriage to Ibn Salam, not only depict limitations but also lead to the formation of new identities and spiritual transformations in the characters. Majnun's love for Layla elevates him beyond an ordinary life to the status of a devoted lover, a process that aligns with Salaviov's theory of transforming instinctive love into a spiritual bond that moves toward existential unity. The love of Layla and Majnun symbolizes the conflict between social constraints and spiritual love, which ultimately results in the growth and transcendence of both characters. Salaviov believes that the mismatch of true love with social norms is part of spiritual transcendence and romantic growth. Majnun's love, despite its contradictions with convention, gains strength, and Majnun's exile from society highlights the opposition between spiritual love and societal norms. This

separation, from Salaviov's viewpoint, is a path toward transcendence and spiritual union.

4. Conclusion

This section emphasizes the transformative power of love in Nizami's "Layla and Majnun," drawing on Solovyov's theory. Love, beyond individual and social limitations, provides a platform for spiritual growth; just as Layla, with loyalty in difficult circumstances, symbolizes the elevation of love, and Majnun, by transcending material identity, attains spiritual unity. This love serves as a tool for spiritual perfection and liberation from human constraints, aligning with Solovyov's theory of love as a bridge between humans and the absolute. Love not only changes the relationship between the lover and the beloved but also leads to the formation of new identities; Layla navigates between social duties and spiritual love, and Majnun, by accepting suffering, attains a mystical identity. These transformations show that true love is a force for creating new characters and advancing toward perfection. The story depicts the conflict between the material and spiritual dimensions of love through Layla's marriage to Ibn Salam and Majnun's spiritual love. This duality presents social and individual constraints against the movement toward spiritual freedom and sublime perfection, setting the stage for a social critique of restrictive structures of love. In "Layla and Majnun," love, by confronting challenges, acts as an educational and spiritual force that guides humans toward absolute perfection, serving as a model for spiritual transformation and achieving existential unity.

علمی

عشق در منظومه لیلی و مجنون نظامی از منظر ولادیمیر سالاوویف : نقد اجتماعی، تحول انسانی و جستجوی کمال معنوی

فرشته آزادتبار^{۱*}، امید روستا^۲

^۱ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
^۲ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، موسسه آموزش عالی دارالحکمه، قم، ایران.

10.22080/lpr.2025.28990.1097

چکیده

ولادیمیر سالاوویف، فیلسوف روسی، عشق را فراتر از یک احساس صرفاً انسانی، به عنوان نیرویی معنوی و متحول کننده در نظر می گیرد که انسان را از قیدوبندهای فردی و مادی به سوی کمال مطلق سوق می دهد. به باور وی، اتحاد دو ذات محدود در عشق، زمینه ای برای ظهور شخصیتی آرمانی و مطلق فراهم می سازد. این مقاله با اتکا به فلسفه معنوی ولادیمیر سالاوویف، عشق لیلی و مجنون در منظومه نظامی را مورد تحلیل قرار داده و با رویکردی تحلیلی-تطبیقی، نشان می دهد که چگونه نظامی، عشق را نه صرفاً به عنوان یک پیوند عاطفی، بلکه به عنوان نیرویی تربیتی و معنوی در مسیر کمال مطلق انسان به کار می گیرد. تحلیل محتوا، با تمرکز بر مضامین کلیدی مانند فداکاری مجنون، پیوند معنوی او با لیلی و عبور از محدودیت های فردی و اجتماعی، مفاهیم عشق در منظومه نظامی را استخراج می کند. سپس، با تطبیق این مفاهیم با نظریه سالاوویف در باب عشق به عنوان نیرویی برای گذار از محدودیت های مادی و رسیدن به کمال مطلق، هم پوشانی قابل توجهی میان دیدگاه فلسفی سالاوویف و روایت نظامی از عشق نشان داده می شود. به طور خاص، بخش هایی از منظومه که فداکاری، عشق معنوی و فراتر رفتن از قیدوبندهای دنیوی را در روابط لیلی و مجنون به تصویر می کشند، مورد بررسی تطبیقی قرار گرفته اند. نتایج نشان می دهند که عشق در منظومه نظامی، نمادی از یک حرکت تربیتی و تحول آفرین است که مجنون را به سوی کمال معنوی و درک ارزش های مطلق سوق می دهد.

تاریخ دریافت:

۲۲ فروردین ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۲ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۵ شهریور ۱۴۰۴

کلیدواژه ها:

نظریه عشق، لیلی و مجنون،
فلسفه عشق، تربیت معنوی،
سالاوویف

* نویسنده مسئول: فرشته آزادتبار

ایمیل: azadtabarfereshteh@gmail.com

آدرس: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

۱ مقدمه

منظومه لیلی و مجنون نظامی (۵۳۵ ه. ق - ۶۰۷- ۶۱۲ ه. ق) یکی از تأثیرگذارترین عاشقانه‌هایی است که درحوزه ادبیات غنایی به‌عنوان الگویی معتبر برای شاعران دیگر به کاررفته است. ولادیمیر سالاووف^۱، از فیلسوفان و منتقدان ادبی قرن نوزدهم بود که نقش بسیار مهمی در ادبیات و فلسفه روسیه داشت. او از پیروان آیین ارتدوکس مسیحی بود. کتاب معنای عشق^۲ او را می‌توان به‌عنوان یکی از منابع فلسفی برجسته در ادبیات و فلسفه روسیه نام برد. او در کتابی دیگر به نظریه سه‌گانه گفتمان جنگ، اخلاق و آخرالزمان پرداخته است. فلسفه ولادیمیر سالاووف تلفیقی نوآورانه از عناصر فلسفه هلنیستی، سنت‌های مسیحی اولیه و آموزه‌های کابالستی و بودایی است که در بستری از تفکرات عبری شکل گرفته است. او همچنین به مطالعه گنوستیک^۳ و آثار والنتینوس گنوسی^۴ پرداخت. ولادیمیر سالاووف با تلفیق عناصر فلسفی برگرفته از سنت‌های دینی گوناگون، مسیحیت ارتدوکس و تجربیات شخصی خود از صوفیه، منظومه فکری منسجمی ارائه داد. او در نظریه «الگوی عشق» خود، مفهوم عشق را به‌عنوان نیرویی محرک در تکامل و تعالی شخصیت انسانی و همچنین عاملی بنیادین در تولیدمثل موردبررسی قرار می‌دهد. «در نظریه مذکور، عشق به‌عنوان یک امر عملی مطرح می‌شود که وظیفه آن توجیه معنای عشق است؛ معنایی که درابتدا تنها به‌شکل یک احساس تجربه می‌شود. عشق با اتحاد دو طبیعت محدود، زمینه را برای شکل‌گیری یک شخصیت آرمانی و مطلق فراهم می‌آورد. چنین وظیفه‌ای، نه‌تنها فاقد هرگونه تضاد یا ناسازگاری با ساختار معنایی جهان است، بلکه

به‌طور مستقیم از ماهیت معنوی نشئت گرفته و توسط آن مطرح می‌شود. ویژگی منحصربه‌فرد این ماهیت در آن است که فرد، ضمن حفظ هویت و موجودیت خود، محتوای مطلق را در قالبی مناسب جای داده و به‌سوی یک شخصیت آرمانی و مطلق حرکت کند» (Solovyov, ۱۹۸۵: ۲۳) ازآنجا که منظومه لیلی و مجنون یکی از عاشقانه‌ترین درون‌مایه‌های ادب غنائی را دارد، لذا این پژوهش با اتکا به الگوی فلسفی سالاووف، نقش محوری عشق در تکوین شخصیت‌های داستان را بررسی می‌کند و میزان تأثیرگذاری آن را مورد ارزیابی قرار می‌دهد.

۱٫۱ پرسش‌های پژوهش

۱- چگونه عشق مجنون به لیلی، از یک احساس ابتدایی به یک تعهد عمیق تبدیل می‌شود؟ و چه مکانیزم‌های معنوی و احساسی مجنون را به‌سمت عشق آرمانی سوق می‌دهد؟

۲- آیا عشق آن‌ها دچار پارادوکس میان خواسته‌های فردی و انتظارات اجتماعی شده است؟ و لیلی چگونه هویت خود را در میان عشق و وفاداری به خانواده می‌سازد؟

۱٫۲ فرضیه‌های پژوهش

۱- عشق لیلی و مجنون، نه‌تنها به‌عنوان یک داستان عاشقانه، بلکه به‌عنوان یک نقد اجتماعی و انسانی از عشق واقعی بررسی می‌شود. این تحلیل نشان می‌دهد که عشق واقعی و عمیق به‌طور کلی با تناقض‌ها و چالش‌های متعددی همراه است که

^۴ والنتینوسم، شاخه‌ای از فلسفه گنوسی است که منشأ آن به والنتینوس می‌رسد. این مکتب به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جنبش‌های گنوسی، در سراسر امپراتوری روم گسترش یافت. اگرچه والنتینوس آثار متعددی نگاشت، امروزه تنها قطعاتی از آن‌ها در دسترس است که عمدتاً به شکل نقل قول‌های پراکنده در آثار مخالفان و منتقدانش حفظ شده‌اند.

^۱ Vladimir Solovyov Влади́мир Серге́евич Соловьёв Vladimir Sergeevich Solovyov

^۲ Смысл любви

^۳ مذهبی برخاسته از اندیشه‌های دوگانه‌انگارانه ایرانی‌ها و یهودیت هلنیستی و مسیحیت یهودی که از سده نخست و دوم میلادی در روم رواج داشت.

به مقایسه محتوای و نکات بیانی و بلاغی آن پرداخته‌اند. همچنین مقاله دیگری با عنوان «بررسی تطبیقی ساختار ترامنتی نمایشنامه‌های لیلی و مجنون و مجنون لیلی» نوشته حسینی و همکاران (۱۳۹۳) وجود دارد که نویسندگان در آن به شرح الگوی ترامنتیت ژرار ژنت و واکاوی آن در هریک از آثار مذکور پرداخته و نشان داده‌اند که از میان گونه‌های این نظریه یعنی «پیرامنتیت، سرمنتیت، پیش‌متمنتیت، بینامتمنتیت و ورامنتیت، همگی در این روایت‌ها دیده می‌شود. در مبحث محتوای عرفانی منظومه لیلی و مجنون نیز مقاله «مهم‌ترین کارکردهای عرفانی داستان لیلی و مجنون» از مرادی نژاد و همکاران (۱۳۹۷) وجود دارد که نویسندگان مقدمه عشق حقیقی، لبس، تجلی حق در مظاهر را بررسی کرده‌اند؛ افزون‌براین، مضامینی مانند عقل‌گریزی، توجیه شطح‌گویی عارفان، اتحاد و استغراق و فانی عاشق، نفی خودبینی و خودخواهی، مقام رضا و بوم‌شناسی را در متون عرفانی با استفاده از حوادث داستان لیلی و مجنون طرح و تبیین کرده‌اند. مقاله «لیلی و مجنون نظامی با لیلی و مجنون در دیوان قیس» نوشته پاک‌دل و همکاران (۱۳۹۹) وجود دارد که نویسندگان به جامعه سنتی و خشک قبیله‌ای پرداخته‌اند. مقاله «نقش محوری شخصیت مجنون در داستان غنائی لیلی و مجنون» نوشته سلیمان‌پور (۱۴۰۱) نیز وجود دارد که نویسنده با الگوی گریماس کنشگرهای داستان را توصیف کرده است که عبارت‌اند از ۱_ فرستنده، ۲_ پذیرنده ۳_ فاعل ۴_ هدف ۵_ یاری‌گر ۶_ بازدارنده و براساس نتایج حاصل از این تحقیق به این نتیجه رسیده است که در داستان لیلی و مجنون فرستنده، عشق است که مفهومی انتزاعی دارد نه یک شخصیت عینی؛ پذیرنده، لیلی است و مجنون و فاعل، مجنون است؛ هدف، رسیدن لیلی و مجنون به یکدیگر است و یاری‌گر، خویشان و اطرافیان و پدر مجنون محسوب می‌شود. با توجه به پیشینه مذکور و با جست‌وجو درباره مفاهیمی که از لیلی و مجنون موردبررسی قرارگرفته، مقاله‌ای با رویکرد فلسفی سالویوف و بر مبنای شخصیت‌های داستان نوشته نشده است.

می‌تواند منجر به شکل‌گیری هویت‌های جدید و تحول معنوی شود.

۲- عشق لیلی و مجنون در برابر انتظارات اجتماعی و محدودیت‌های خانوادگی قرار دارد که این تأثیرات از عوامل کلیدی در شکل‌گیری داستان است.

ازآنجا که در این تحلیل رویکردی تازه به کار گرفته شده، مؤلفه‌های جدیدی برای اعتبار عشق در منظومه لیلی و مجنون طبق نظریه سالویوف در نظر گرفته شده است؛ پژوهندگان در این پژوهش از روش تحلیلی-توصیفی بهره برده و با استعانت از منابع کتابخانه‌ای و متون اصلی به تحلیل داستان پرداخته‌اند. درواقع در این مقاله شواهدی از انواع عشق از نظر سالویوف در منظومه لیلی و مجنون ارائه می‌شود که نشان دهد هر کنشی که از شخصیت‌های داستان برمی‌آید با تأثیرپذیری از عنصر عشق شکل گرفته است.

۱٫۳ پیشینه پژوهش

از دیرباز تاکنون مسئله عشق همواره دغدغه مردم عادی، نویسندگان، شاعران و هنرمندان بوده است؛ لذا تحقیق در این باره نیز بسیار قابل‌توجه است. ازجمله مقالاتی که در باب لیلی و مجنون نظامی نوشته شده می‌توان به مقاله «مقایسه مجنون و لیلی عبدی بیک نویدی و لیلی و مجنون نظامی» نوشته درودگریان (۱۳۸۸) اشاره کرد که نویسنده در آن با مقایسه تطبیقی منظومه‌های مجنون و لیلی عبدی بیک و لیلی و مجنون نظامی، برجسته‌ترین شاخص‌های شعری عبدی بیک در منظومه مجنون و لیلی را براساس مقایسه محتوایی و ساختاری-زبانی، دیدگاه شیعی و کلامی شاعر، دیدگاه وی نسبت به شاعری، زن، عشق، ویژگی‌های داستانی و هنری اشعارش، توصیفات، تصویرسازی، دایره واژگانی و.... بررسی کرده است. مقاله دیگری با نام «مقایسه لیلی و مجنون نظامی با لیلی و مجنون روح‌الامین شهرستانی» نوشته دهمرده و خوش جهان (۱۳۹۰) قابل اشاره است که نویسندگان در آن

۲ بحث

۲.۱ مبانی نظری

سالاووئوف از تجربه‌ی ذهنی عاشق بودن شروع نمی‌کند؛ بلکه به‌طورز مبتکرانه‌ای یک متافیزیک کامل را از عشق تکامل می‌بخشد. مطالعه‌ی بیولوژیکی او، با شواهدی قاطع و غیرقابل‌انکار، فرضیه‌ی قدیمی را، مبنی بر اینکه هدف اصلی جاذبه‌ی جنسی، بقای نسل از طریق تولیدمثل است (فرضیه‌ای که ظاهراً بر پایه‌ی ترکیب نادرست نظریه‌ی داروین و فرمولاسیون‌های سنتی درباب ازدواج استوار است)، رد می‌کند و تأکید دارد که «بررسی روندهای تکامل زیستی نشان می‌دهد که هدف طبیعت، توسعه‌ی موجودات پیچیده‌تر و متمایزتر بوده است. در سیر تکاملی از موجودات آبی تا پستانداران پیشرفته، با افزایش پیچیدگی ساختارهای بیولوژیکی، تعداد فرزندان کاهش می‌یابد. به بیان دیگر، بین کیفیت و ویژگی‌های متمایز در تولیدمثل و تعداد فرزندان، رابطه‌ای معکوس وجود دارد، درحالی‌که کشش جنسی به‌طور مستقیم بر فرایند تولیدمثل تأثیر می‌گذارد». (Solovyov, ۱۹۸۵: ۱۵). عشق انسانی، اساساً، به معنای تعالی و رهایی فرد از طریق فداکاری و چشم‌پوشی از خودخواهی است. «عشق، هم آرمانی دست‌نیافتنی برای بشر و هم نمایانگر ژرف‌ترین حقایق هستی‌شناختی است. این مفهوم می‌تواند به‌شکل میل جنسی شدید، شور و شغف مذهبی یا کیهانی یا اتحاد و همدلی عمیق در روابط انسانی تظاهر یابد». (Singer, ۲۰۱۰: ۱۳). سالاووئوف در نظریه‌ی خود عشق را به‌عنوان یک آرمان برای انسان معرفی می‌کند. به عقیده‌ی سالاووئوف «عشق بین زن و مرد نقش اساسی در تغییر شکل عرفانی جهان دارد. عشق، به انسان اجازه می‌دهد تا در فرد دیگر تکامل بی‌قیدوشرط را بیابد، درواقع عشق به یک استراتژی تکاملی برای غلبه بر فروپاشی کیهانی تبدیل می‌شود». (Solovyov, ۱۹۸۵: ۱۷). او بر این باور است که روابط جنسی صرفاً به‌عنوان عشق شناخته نمی‌شود، بلکه درواقع، عاملی است که عشق را به‌طور کامل نمایان می‌کند و به‌نوعی

ایده‌آل‌تر از سایر اشکال عشق محسوب می‌شود. «احساس عشق، به‌طور بنیادین، ما را ملزم به پذیرش اهمیت محوری مطلق دیگری با تمام وجود می‌سازد؛ اهمیتی که به‌واسطه‌ی غلبه‌ی خودآگاهی فردی، تنها از درون خویشتن قادر به درک آن هستیم» (ibid: ۲۵). عشق ازمنظر سالاووئوف، «ساختاری متقاطع دارد که بُعد افقی روابط انسانی، با بُعد عمودی تعالی معنوی پیوند می‌خورد. آن درخشش چشمان عاشق، صرفاً بازتابی زمینی نیست، بلکه نگاهی گذرا به تجلی الهی در دیگری است؛ عشقی که درنهایت، از عشق خداوند به انسان نشئت می‌گیرد و زمینه را برای وحدت فراهم می‌سازد. آرمان زنده‌ی عشق الهی که بر عشق انسانی مقدم است، رمز ایده‌آل‌سازی عشق ما را در خود دارد. این ایده‌آل‌سازی، ترکیبی از وجود جسمانی محدود و فهم معنوی والا را شامل می‌شود که جوهره‌ی عاطفه‌ی ژرف عشق را شکل می‌دهد». (ibid: ۲۶). سالاووئوف در نظریه‌ی خود عشق را به نقش فردیت و تعالی انسان نسبت می‌دهد. وی با تأکید بر نقش محوری عشق به‌مثابه‌ی ایمان، نقش رابطه‌ی جنسی را به‌عنوان دلیلی برای یک عشق موفق رد می‌کند. ازنظر او «موارد استثنایی که در آن عشقی غیرمترعارف و نیرومند، میراثی برای آیندگان بر جای می‌گذارد، عموماً ناشی از شدت خاصی از شهوت است که ارزشی متفاوت با عمق احساسات معنوی را پذیرا می‌شود. از همین روست که هنگامی که ذهن به فرد القا می‌کند عشق به‌مثابه‌ی کالایی مستقل، واجد ارزشی منحصر به هر شخص است، این احساس با این باور در واقعیت عینی به چالش کشیده می‌شود که عشق فردی و نیرومند، امری نادر و استثنایی است» (ibid: ۲۷-۲۹). «روابط عاشقانه‌ی موفق در زمره‌ی بزرگ‌ترین کالاهایی قرار می‌گیرند که ارزش تلاش برای آن را دارند و نه‌تنها شادی را فراهم می‌کنند، بلکه به‌عنوان زمینه‌ای که در آن قابلیت‌های زیاد انسان‌ها را می‌توان توسعه و ابراز کرد، تلقی می‌شوند». (Martin, ۲۰۱۹: ۱۶۹). سالاووئوف در بخش دیگری نیز منحصرأ به عشق جنسی می‌پردازد.

مادری، به معنای دقیق کلمه، تأکید بر شناخت اهمیت مطلق معشوق به معنای درک فردیت واقعی او وجود ندارد؛ زیرا از دیدگاه مادر، فرزندش هرچند عزیزترین شخص برای اوست، اما همچون بخشی از وجود خود او تلقی می‌شود. علاوه‌براین، کودک نیز از نظر فیزیولوژیکی به مادر وابسته است که این پیوند را عمیق‌تر و معنادارتر می‌کند» (ibid: ۵۵). سالایوف در یک تحلیل کلی به این عقیده رسیده است که اگر به نتیجه واقعی عشق نظر کنیم، ناچاریم تصدیق کنیم که عشق یک رؤیا است که موقتاً وجود انسان را در اختیار می‌گیرد و سپس بدون اینکه هرگز به واقعیت تبدیل شود، ناپدید می‌شود؛ اما نتیجه عشق، به‌عنوان چیزی فراتر از یک رابطه فیزیولوژی در سرنوشت انسان سهیم است؛ درواقع موضوع عشق واقعی بیش از هرچیز مبتنی بر ایمان است. معنای ریشه‌ای عشق، عبارت است از تصدیق اهمیت مطلق برای موجودی دیگر؛ اما این موجود در وجود تجربی خود، به‌عنوان موضوع ادراک حسی واقعی، وجود خارجی ندارد: برای همین ممکن است از نظر ارزش یک کالا، ناقص و از نظر وجود نیز گذرا به نظر برسد. در نتیجه، تنها به‌وسیله ایمان می‌توانیم اهمیت مطلق را برای آن قائل شویم که اطمینان به چیزهایی است که به آن‌ها می‌توان امید بست، یعنی همان اعتقاد به چیزهایی که دیده نمی‌شوند. سالایوف در تحلیل نهایی خود معتقد است «تأثیر عشق به‌عنوان پدیده‌ای فراتر از روابط فیزیولوژیکی، در سرنوشت انسان انکارناپذیر است. اساس عشق واقعی، بر ایمان استوار است: اعتقاد به اهمیت مطلق دیگری، فارغ از وجود تجربی و محدودیت‌های ادراکی او. این اهمیت مطلق تنها از طریق ایمان که همانا باور است به آنچه دیده نمی‌شود، قابل درک است. اما ایمان در عشق، به چه چیزی معطوف است؟ اعتقاد به اهمیت مطلق خودِ عاشق، هم پوچ و هم کفرآمیز است. اگرچه اصطلاحاتی همچون «عبادت» و «خلوص» در عشق به کار می‌رود، اما «جنون» نیز در این زمینه، مفهومی مشروع دارد. بنابراین، با رعایت اصول منطق و آموزه‌های دینی که بت‌پرستی را منع می‌کند، باید

جاذبه جنسی، فراتر از نقش تکثیری خود، در فرایند انتخاب جنسی و رقابت، به پدید آمدن موجوداتی کامل‌تر یاری می‌رساند. این اهمیت، با وجود تلاش‌هایی که برای تعمیم آن به عشق انسانی صورت گرفته، در انسان قابل بسط نیست؛ زیرا در انسان، فردیت، ارزشی ذاتی و مستقل دارد و نمی‌تواند صرفاً ابزاری برای اهداف فراتر از خود باشد. به بیان دیگر، «غایت فرایند تکامل معنوی، ماهیتی نیست که شخصیت انسانی را به‌عنوان ابزاری گذرا و منفعل به کار گیرد. انسان با هم‌خوانی اعمال خود با این درک والا، می‌تواند به کمال انسانی خود برسد، بدون آنکه از محدودیت‌های وجود فیزیکی فراتر رود. چراکه انسان، در کنار دارا بودن ماهیت ازلی و مطلق خود، توانایی درک و تشخیص حقیقت را در سایر موجودات نیز داراست» (ibid: ۳۴-۳۶). سالایوف عشق را عامل برتری انسان نسبت به سایر جانداران می‌داند.

۲/۱/۸ عشق به‌مثابه ایمان

منیت به‌عنوان منبع واقعی و اساسی حیات فردی، در تمامی جنبه‌های این زندگی نفوذ کرده و آن را هدایت می‌کند و هرچیز را در آن بروز می‌دهد. ازاین‌رو، «آگاهی نظری از حقیقت به‌تنهایی نمی‌تواند به‌طور کامل بر آن تسلط یافته و آن را از بین ببرد. تا زمانی که نیروی زنده خودپرستی در انسان با نیروی زنده‌ای از نوع مخالف خود مواجه نشود، آگاهی از حقیقت تنها به‌عنوان نوری ظاهری عمل می‌کند. اگر انسان فقط به این شکل قادر به درک حقیقت در وجود خود باشد، ارتباط میان آن و فردیت او درونی و گسست‌ناپذیر نخواهد بود» (ibid: ۴۰-۴۴). در بخشی دیگر به عشق والدینی به‌ویژه به عشق مادرانه می‌پردازد: «مادری که روحش به‌طور کامل در وجود فرزندانش گره خورده است، هرچند منیت خود را فدا می‌کند، اما فردیت خود را همچنان حفظ می‌کند. درواقع، محبت مادری با حفظ فردیت خود، منیت را نیز حفظ کرده و حتی می‌تواند آن را تقویت کند. افزون‌براین، در عشق

هدف غایی وحدت طی می‌کند»
(Solovyov، ۱۹۸۵: ۳۸).

۲/۱/۳ عشق آرمانی در وحدت وجودی عاشق و معشوق

عمل ایمان، در شرایط واقعی زمان و مکان، همان دعا و نیایش است. «اتحاد تفکیک‌ناپذیر خود و دیگری در این رابطه اولین قدم به‌سوی اتحاد واقعی است. این مرحله به‌خودی‌خود کوچک است، اما بدون آن هیچ‌چیز پیشرفته‌تر یا بزرگ‌تر از آن امکان‌پذیر نیست» (ibid: ۵۲). «پیش‌از رسیدن به آستانه‌ی پراضطراب و هراس و درعین‌حال شیرین ولذت‌بخش اتحاد عاشق و معشوق و عشق که محو من آگاه جزئی در من ناآگاه جامع است. لحظه‌های رنج‌بار و دشوار فراق و سیر در وادی خونخوار عشق به‌سوی وصل و وحدت وجود دارد» (پورنامداریان، ۱۳۶۸: ۸۱).

«با توجه به اینکه برای خدای ازلی و ابدی و یکتا، همه باهم برابر هستند و به یک‌باره همه در یک راه پرستش قرار دارند، پس تأیید هر موجود فردی در برابر خدا به معنای تأیید و یکپارچگی در وجود اوست، نه در جدایی از او، یا دقیق‌تر بگوییم در وحدت همه‌جانبه در وجود خدا؛ اما از آنجاکه این موجود مجرد، در واقعیت آشکار خود، به‌عنوان یک پدیده‌ی غیرمادی، تصور می‌شود، بنابراین هدف عشق باورمندانه‌ی ما لزوماً باید از موضوع تجربی غریزی انسان، متمایز شود. عشق، گرچه با خداوند پیوند جدایی‌ناپذیری نیز دارد؛ اما در دو جنبه‌ی قابل‌تمایز، یا در دو حوزه‌ی مختلف، وجود آرمانی و واقعی یک شخص نیز می‌تواند تبیین شود. عشق آرمانی فقط می‌تواند به‌صورت یک ایده و تخیل در نظر گرفته شود؛ یعنی عشقی ثابت‌قدم در راه معشوق که این خود بیانگر حقیقت ابژه و تنها حقیقتی است که هنوز در حوزه‌ی پدیده‌های خارجی و واقعی تحقق نیافته است» (ibid: ۱۰۴-۹۹). «ایده‌ی وحدت همه‌جانبه در ذات الهی درنهایت تنها در کمال فردیت‌های تکمیل شده می‌تواند تحقق یا تجسم یابد. این بدان معناست که غایت نهایی کل امر

اهمیت جاودانه‌ی معشوق را، همان‌طور که در ذات الهی وجود دارد، تصدیق کرد. این رابطه‌ی متعالی با دیگر و انتقال ذهنی او به ساحت قدسی، منوط به رابطه‌ی درونی هر فرد با خود و تصدیق وجودش در بی‌کرانگی خداوند است» (ibid: ۶۶-۶۲).

۲/۱/۲ معنای دووجهی عشق

انسان، علاوه بر طبیعت مادی حیوانی، دارای طبیعتی آرمانی است که او را با حقیقت مطلق یا خدا پیوند می‌دهد. هر انسانی علاوه بر محتوای مادی یا تجربی زندگی خود، تصویری از خدا را در خود دارد، یعنی شکل خاصی از محتوای مطلق. به‌لحاظ نظری و انتزاعی، این تصویر الهی در ذهن و از طریق عقل برای ما قابل شناسایی است، اما خداوند به‌واسطه‌ی عشق در عینیت و زندگی توصیف می‌شود و اگر این آشکار شدن موجود ایده‌آل که معمولاً با تجلی مادی آن پنهان می‌شود، در عشق صرفاً به یک احساس درونی محدود نباشد، می‌تواند در حوزه‌ی احساسات بیرونی نیز مورد توجه قرار گیرد، پس آنگاه اهمیتی که باید به آن اذعان کنیم بسیار بیشتر می‌شود؛ زیرا عشق، از همان ابتدا، بازسازی مشهود تصویر الهی در جهان مادی و آغاز تجسم انسانیت ایده‌آل واقعی است. قدرت عشق که به جهان می‌گذرد و شکل پدیده‌های بیرونی را تغییر داده و شکل معنوی به آن می‌دهد، قدرت عینی آن را برای ما آشکار می‌کند و پس از آن به ما بستگی دارد تا خود ما این مکاشفه را درک کرده و از آن بهره ببریم تا مبادا درخشش آن گذرا و معمایی از راز الهی باقی بماند (ibid: ۶۸). «کمال خودشناسی انسان، تنها در بستر تجربه‌ی عشق تحقق می‌یابد. زیرا عشق، فضایی را فراهم می‌آورد که در آن، فرد می‌تواند به شناخت کامل و عمیق از وجود و هویت خویش دست یابد» (Von Hildebrand، ۲۰۰۲: ۳۱). «عشق به معنای واقعی کلمه، به جاذبه‌ی جنسی استثنایی و ابزار جنسی تولیدمثل تعلق ندارد؛ بلکه به دنیایی از قداست الهی وابسته است که مسیری روشن را تا رسیدن به

عشق، رشد عالی هر فردی در وحدت کامل و همه‌جانبه است» (۱۱۲۱bid:).

۲،۲ یافته‌ها

گرایش‌های احساسی در اشعار عاشقانه نماد روابطی از روی محبت و دلدادگی است که میان دو نفر برقرار می‌شود. این رابطه ممکن است به هر نحوی با یک فرجام متفاوت به پایان برسد. در منظومه لیلی و مجنون فرجام عشق این دو دل‌داده فرجامی تلخ و ناامیدکننده تعریف می‌شود؛ زیرا از همان ابتدا عشق این دو به هر دو تبار خانواده‌ها آسیب می‌زند و درنهایت عامل مرگ هر دو عاشق و معشوق می‌گردد. در این قسمت پژوهشگران، منظومه لیلی و مجنون را از منظر الگوی عشق سالاوئوف، به مثابه چارچوبی نظری، موردتحلیل و واکاوی قرار می‌دهند.

۲،۲،۱ دیدار اول و رسوایی در عشق

اولین دیدار لیلی و مجنون در سن نوجوانی در محلی مقدس، یعنی مکتب، شکل می‌گیرد؛ یعنی نقطه آغاز عشق، مکانی آموزشی است تا راوی از همان ابتدا آموزندگی داستان را به مخاطب گوشزد کند. نظامی در ابتدای منظومه، به عشق شیرین خسرو و شیرین اشاره کرده و علت سرودن لیلی و مجنون را براساس توصیه پسرش و این‌گونه توصیف می‌کند.

فرزند محمد نظامی

آن بر دل من چو جان گرامی

داد از سر مهر پای من بوس

کای آنکه زدی بر آسمان کوس

خسرو شیرین چو یاد کردی

چندین دل خلق شاد کردی

لیلی مجنون ببايدت گفت

تا گوهر قیمتی شود جفت

(نظامی، ۱۳۸۲: ۳۲۹)

نظامی از همان ابتدا عشق لیلی و مجنون را در بستری آموزشی و معنوی شکل می‌دهد، یعنی محل آغازین این عشق، مکتب است. در نظریه سالاوئوف، عشق نه تنها نیرویی احساسی، بلکه محرکی برای رشد شخصیت معنوی و رسیدن به کمال است. نظامی در بیت‌های ابتدایی، با اشاره به سرودن داستان خسرو و شیرین و سپس توصیه پسرش برای روایت عشق لیلی و مجنون، به نوعی از ضرورت تکامل عشق صحبت می‌کند؛ جایی که عشق از حالت مادی و زمینی (همان عشق خسرو و شیرین) به سوی نوعی گوهر معنوی و ایده‌آل (عشق لیلی و مجنون) حرکت می‌کند. براساس نظریه سالاوئوف، عشق یک ابزار برای توجیه رابطه انسان با امر مطلق به شمار می‌رود و این امری است که در عشق مجنون به لیلی به وضوح نمایان می‌شود. عشق، مجنون را از سطح فردی و مادی فراتر می‌برد و او را به سوی نوعی فداکاری معنوی سوق می‌دهد که در آن، اهمیت مطلق معشوق در تمام وجود او پذیرفته می‌شود. بیان توصیه پسر برای سرودن لیلی و مجنون نیز نشان‌دهنده انتقال آموزه‌های معنوی به نسل آینده است که عشق نیز متناسب با دیدگاه سالاوئوف، در قالب یک نیروی تربیتی شناخته می‌شود. در این بیان، نظامی از عشق لیلی و مجنون به عنوان عشقی برتر و معنوی یاد می‌کند که می‌تواند چون یک گوهر قیمتی، موجب تعالی و رشد روحی شود. نظامی عشق لیلی و مجنون را نه به عنوان یک داستان عاشقانه ساده، بلکه ابزاری برای آموزندگی و تربیت ارائه می‌کند، عشق در این منظومه، به مثابه پلی میان انسان و امر مطلق عمل کرده و موجب رشد فردی، تربیتی و روحانی شخصیت‌ها می‌شود. «عشقی که براساس نظری اجمالی، بر احساسات کودکانه استوار است و از دوستی و مهربانی آن دو سرچشمه می‌گیرد» (ثروتیان، ۱۳۸۹: ۲۵۵).

عشق آمد و کرد خانه خالی
برداشته تیغ لالابالی
غم داد و دل از کنارشان برد
وز دلشدگی قرارشان برد
زان دل که به یکدگر نهداند
در معرض گفت‌وگو فتادند

(نظامی، ۱۳۸۲: ۳۴۸)

در این مصراع اول، عشق با ورود به خانه (احتمالاً نماد وجود یا قلب انسان)، تمام آنچه را که پیش‌از آن وجود داشته، متأثر می‌کند و تغییر می‌دهد. عشق، با قدرتی بی‌پروا و آزادانه (تیغ لالابالی) حضور می‌یابد و می‌تواند مرزهای معمول و محافظه‌کاری را درهم بشکند. این تغییر بنیادین که توسط عشق ایجاد می‌شود، با دیدگاه سالایوف، در رابطه با قدرت دگرگون‌سازی عشق و حرکت به سوی تعالی معنوی همخوانی دارد. عشق، با خود شور و احساساتی شدید به همراه می‌آورد که ممکن است موجب غم و ناخوشی موقتی شود، اما درعین‌حال، انسان را از وضعیت‌های ایستا و معمولی جدا کرده و آرامش ذهنی را به چالش می‌کشد. فرایندی که در نظریه سالایوف مشاهده می‌شود، به این شکل است که عشق، حتی از طریق احساسات متناقض، فرد را به سوی تجربه بالاتری از وجود می‌رساند و او را مجبور به تغییر و تحول عمیق می‌کند. این مصراع نشان می‌دهد که رابطه عاشقانه میان دو طرف، موجب ایجاد شرایطی برای گفت‌وگو و تعامل می‌شود. از دید سالایوف، عشق واقعی نه تنها یک احساس فردی، بلکه شرایطی برای ارتباط، تعامل و درک عمیق‌تر معنای وجود بین طرفین را فراهم می‌کند. این نیمه مکالمه و گفت‌وگوی دو نفره می‌تواند نمادی از پیوند معنوی باشد که آن‌ها را به سمت فهم مطلق و ایده‌آل سوق می‌دهد. «پدیده‌های غیرعادی در روابط عاشقانه، جنبه‌ای آشکار از رسوایی هستند که در روابط عادی انسان نهفته است» (Solovyof، ۱۹۸۵: ۸۲).

لیلی چو بریده شد زمجنون
می‌ریخت ز دیده در مکنون
مجنون چو ندید روی لیلی
از هر مژه‌ای گشاد سیلی
می‌گشت به گرد و کوی بازار
در دیده سرشک و در دل آزار
می‌گفت سروده‌های کاری
می‌خواند چو عاشقان به زاری
او می‌شد و می‌زدند هرکس
مجنون مجنون زپیش و از پس

(نظامی، ۱۳۸۲: ۳۴۹)

واکنش مجنون به ندیدن لیلی با حالتی از بی‌قراری و پریشانی شدید نشان داده می‌شود. او از هر مژه‌ای سیلی می‌گشاید که نمادی از اشک‌های فراوان و بی‌تابی است. از نظر سالایوف، این نوع واکنش شدید نشان‌دهنده عمق و شدت عشق است که فرد را به فراتر از خود می‌برد و او را در وضعیت فداکاری و از خودگذشتگی قرار می‌دهد. عشق مجنون به لیلی، او را از تعلقات دنیوی دور کرده و به سوی تمرکز کامل بر معشوق سوق می‌دهد. سرگردانی و زاری، نمادی از جستجوی معنوی و تلاش برای یافتن معشوق است که در نظریه سالایوف به عنوان یکی از جنبه‌های مهم عشق شناخته می‌شود. واکنش مردم به مجنون نشان داده می‌شود که او را مجنون خطاب می‌کنند و مورد تمسخر یا آزار قرار می‌دهند. این واکنش‌ها نشان‌دهنده این است که عشق مجنون، او را از جامعه جدا و به فردی غیرعادی و متفاوت تبدیل کرده است. از دیدگاه سالایوف، این جدایی از جامعه می‌تواند به عنوان یک مرحله ضروری در راه تعالی معنوی تلقی شود، زیرا فرد را از تعلقات دنیوی و اجتماعی رها کرده و او را به سوی تمرکز کامل بر معشوق سوق می‌دهد.

۲،۲،۲ طلب عاشق از معشوق

بعد از رسوایی مجنون در عشق لیلی، پدر مجنون به خواستگاری لیلی برای پسرش می‌رود، اما پدر لیلی موافق به این وصلت نیست و پسر او را دیوانه می‌خواند؛ یعنی دیوانگی حاصل از عشق اندوه‌بار این دو خود عاملی بازدارنده برای لیلی و مجنون می‌شود.

فرزند تو گرچه هست پدرام

فرخ نبود چو هست خودکام

دیوانگی همی نماید

دیوانه حریف ما نشاید

(همان: ۳۵۲)

در نظریه‌ی سالاووف، عشق به‌عنوان یک نیروی معنوی شامل مبارزه و مواجهه با موانع در راه رسیدن به کمال معنوی و ایده‌آل مصالح واقعی و حقیقی است. رسوایی مجنون نشان‌دهنده‌ی این است که عشق او به لیلی نه‌تنها ابعادی خصوصی، بلکه عواقب عمومی و اجتماعی نیز پیدا کرده است. این عشق فراتر از یک علاقه‌ی شخصی ساده رفته و به یک مسئله‌ی اجتماعی تبدیل شده است. در نظریه‌ی سالاووف، عشق می‌تواند موجب تغییرات عمیق اجتماعی و فردی شود و از همین جهت جنبه‌هایی از تحول معنوی را به نمایش بگذارد. اقدامی که از سوی پدر مجنون صورت می‌گیرد نشان‌دهنده تلاش برای رسمی‌سازی عشق فرزندش در چارچوب‌های اجتماعی و خانوادگی است؛ اما عشق واقعی، همان‌طور که سالاووف توضیح داده، ممکن است با هنجارها و انتظارات اجتماعی در تضاد قرار بگیرد و نیازمند به پذیرش و مبارزه جهت حفظ ماهیت راستین خود باشد. مخالفت پدر لیلی و لقب دیوانگی به مجنون، نشان‌دهنده‌ی تقابل بین عشق معنوی و تصورات معمول و عرفی جامعه است. برچسب دیوانگی بر مجنون برچسبی است که عشق او را از دید جامعه غیرعادی و غیروزی می‌کند. از دیدگاه سالاووف، چنین نشانه‌هایی از عدم تطابق عشق واقعی با انتظارات اجتماعی، بخشی از مسیر تعالی معنوی و رشد عاشقانه است. عشق مجنون،

با وجود تناقضاتی که با هنجارهای اجتماعی دارد، قدرت و عمق بیشتری پیدا می‌کند. تعبیر دیوانگی و پذیرفتن مجنون به‌عنوان هم‌پیمان، بیانگر همان تقابل عشق معنوی و واقعی با عرف اجتماعی است. از دید سالاووف، این جدایی و عدم پذیرش، بخشی از مسیر عشق واقعی است که درنهایت می‌تواند به تعالی و پیوند حقیقی معنوی بدل شود. «هنگامی که توهم و خودکامگی در انسان روی می‌دهد، سبب می‌شود ویژگی‌های فردی اهمیت بیشتری نسبت به قلمروهای حیوانی و گیاهی پیدا کنند» (Solovyov، ۱۹۸۵: ۲۱). خودکامگی و تملک عاشق در برابر معشوق می‌تواند حالت انسانی عشق را دگرگون سازد.

۲،۲،۳ دوری مجنون از لیلی و مبنای عشق

دووجهی

بعد از مرحله‌ی خودکامگی و طلب معشوق به‌طور تمام و کمال از سوی عاشق، مرحله‌ای آغاز می‌شود که مقدمه‌ای بر ایجاد فاصله‌ی لیلی از مجنون است. این بدین معناست که لیلی به‌عنوان معشوق درجایی از رابطه قرار می‌گیرد که یا باید فراموش کند یا در موقعیت اجبار، مقهور پدرش شود و از مجنون جدا گردد. حال این نوع از مفهوم عشق، به دو جنبه‌ی مادی و معنوی تقسیم می‌شود. مجنون به‌طور کامل هر دو وجه آن را خواهان است، اما فقط مالک جنبه‌ی معنوی آن است. «ایمان شرعی و دستاوردهای اخلاقی، انسان و عشق را از غرق شدن در جامعه‌ی مادی‌گرا در طول حیاتش محافظت می‌کند، اما نمی‌تواند عشق را در برابر مرگ پیروز گرداند؛ یعنی انسانی که تا آخر در دفاع از آرمان ابدی عشق مقاومت می‌کند با تمام کرامات انسانی خود بازهم نمی‌تواند جنبه مادی و حیوانی آن را طبق خواسته‌ی خود حفظ نماید» (ibid: ۱۱۲). این بدین معناست که مجنون در ذهن و رؤیای خود مالک معشوق است؛ اما از نظر بعد دنیوی نمی‌تواند به آن دست یابد، برای همین این آغازی است برای تبدیل عشقی قدرتمند به عشقی آرمانی. در سفری که پدر مجنون فرزند خود را برای شفای

وی به کعبه می‌برد، مجنون چنین با خداوند راز و نیاز می‌کند:

من قوت زعشق می‌پذیرم
گر میرد عشق من بمیرم
پرورده عشق شد سرشتم
جز عشق مباد سرنوشتم
یارب به خدایی خدایت
وانگه به کمال پادشاییت
ازچشمه عشق ده مرا نور
وین سرمه مکن زچشم من دور
در عشق به غایتی رسانم
کو ماند اگر چه من نمانم

(نظامی، ۱۳۸۹: ۳۵۹).

این ابیات به شکل برجسته‌ای به ماهیت عشق اشاره می‌کنند که هم وجه زمینی (عشق انسانی) و هم وجه معنوی و الهی (عشق متعالی) را در درون خود جای داده‌اند. نظریه عشق سالاوئوف، عشق را به عنوان نیرویی دوگانه مطرح می‌کند که از یک سو باعث پیوند انسان با امر مطلق می‌شود و از سوی دیگر به رشد شخصی و معنوی انسان می‌پردازد. در اینجا، عشق به شکلی بنیادین به عنوان نیرویی همه‌جانبه و راهی برای تعالی به تصویر کشیده می‌شود. بیت اول نشان‌دهنده عمق وابستگی شاعر به عشق است که از آن به عنوان سرچشمه حیات خود یاد می‌کند. براساس نظریه سالاوئوف، عشق فراتر از یک احساس صرف، نیرویی است که حیات معنوی و وجود انسان را بنا می‌کند. شاعر بیان می‌کند که بدون عشق، زندگی او معنایی ندارد و اگر عشق از بین رود، او نیز از بین خواهد رفت. این دیدگاه هم‌خوان با مفهوم عشق به عنوان نیروی زنده و متافیزیکی در تز عشق دووجهی سالاوئوف است. عشق، نه تنها عنصر بقای مادی، بلکه نیروی تعالی معنوی است. در بیت بعد مجنون عشق را به عنوان عنصر اصلی وجود خود معرفی

می‌کند و آرزو دارد که تمام هستی و سرنوشت او در عشق جریان یابد. این بیت، با وجه معنوی عشق در نظریه سالاوئوف هم‌خوان است؛ چراکه عشق، بنیان اصلی وجود انسان است و به عنوان ابزاری برای تحقق امر مطلق عمل می‌کند. سرشت شاعر که با عشق پرورش یافته، نشان‌دهنده رسیدن به ماهیتی متعالی‌تر است که عشق انسانی (زمینی) را به سوی عشق معنوی (الهی) ارتقا می‌دهد. درواقع مجنون عشق خود را در ارتباط مستقیم با امر الهی قرار می‌دهد و از خداوند به عنوان منبع اصلی عشق یاد می‌کند. در نظریه سالاوئوف، عشق نه تنها تجربه‌ای انسانی است، بلکه به مثابه پیوندی معنوی با خداوند و امر مطلق محسوب می‌شود. استفاده از «کمال پادشاییت» نشان‌دهنده آرزوی شاعر برای رسیدن به کمال الهی از طریق عشق است. مجنون از خداوند درخواست می‌کند که چشمه عشق را به او اعطا کند و این عشق را از او دریغ نرزد. در اینجا، عشق به عنوان منبع نور و راهنمای معنوی معرفی شده است که چشم و دید فرد را روشن‌تر می‌کند. این توصیف با نظریه سالاوئوف کاملاً سازگار است، زیرا در این نظریه، عشق نیرویی است که روشنایی و بصیرت معنوی برای انسان به ارمغان می‌آورد و او را در مسیر رشد روحانی هدایت می‌کند. این ابیات، اوج تعهد مجنون به عشق را نشان می‌دهد؛ جایی که عشق به عنوان امری فراتر از خود فرد مطرح می‌شود. مجنون بیان می‌کند که حتی اگر خودش از بین برود، عشق او باقی خواهد ماند. این دیدگاه با مفهوم عشق در نظریه سالاوئوف تطابق دارد؛ چراکه عشق واقعی، فرد را از محدودیت‌های شخصی و خودخواهانه رها می‌کند و او را به نیرویی فراتر از خود متصل می‌کند. عشق، ابزاری برای دستیابی به امر مطلق و جاودانه است.

زین ره که نه برقرار خویشم
دانی نه به اختیار خویشم
من بسته و بندم آهنین است
تدبیر چه سود؟ قسمت این است

این بند به خود گشاد نتوان
وین بار زخود نهان نتوان

(نظامی، ۱۳۸۲: ۳۶۴)

حال در این سه بیت، نظامی عشق نافرجام و اندوه‌بار مجنون را وابسته به جبر الهی دانسته و از زبان مجنون می‌گوید که اگر عشق لیلی در قلب من است، مابقی در اختیار من نیست، بنابراین اینجا اعتبار عشق معنوی مجنون تثبیت و اعتبار محدودیت‌های جبری برای داشتن جسم معشوق در دستان مجنون در حالتی از تعلیق و دوگانگی قرار می‌گیرد؛ زیرا مجنون به این سرنوشت محتوم خود رضایت داشته و دیگر آن را در اختیار و تملک خود نمی‌داند.

۲،۲،۴ شوهر کردن لیلی و مسئله ایمان در عشق

در مقایسه میزان عشق در لیلی و مجنون نیز بعضی از ابیات وجود دارد که نشان می‌دهد کفه سنگین ترازو بیشتر به سمت مجنون است تا لیلی. در بخشی از داستان که لیلی برای هواخوری به باغی رفته صدای آوازی به گوشش می‌رسد:

شخصی غزلی چو دُر مکنون
می‌خواند زگفته‌های مجنون
کای پرده در صلاح کارم
امید تو باد پرده‌دارم
مجنون به میان موج خون است
لیلی به حساب کار چون است؟
مجنون جگری همی‌خراشد
لیلی نمک از که می‌تراشد؟
مجنون به خدنگ خار سفته است
لیلی به کدام ناز خفته است؟
مجنون به هزار نوحه نالد

لیلی چه نشاط می‌سگالد؟
مجنون همه درد و داغ دارد
لیلی چه بهار و باغ دارد؟
مجنون زفراق دل رمیده است
لیلی به چه راحت آرمیده است؟

(نظامی، ۱۳۸۲: ۳۷۰)

در نظریه عشق سالاوئوف، ایمان یکی از بخش‌های مهم و بنیادین عشق است. عشق واقعی، تنها در صورتی معنا پیدا می‌کند که ایمان به کمال مطلق و پیوند معنوی بین عاشق و معشوق وجود داشته باشد. ایمان در عشق، به معنای پذیرش تمامیت دیگری، حتی در شرایط دشوار است. همچنین، خط سیر عشق نه صرفاً احساسی و رماتیک، بلکه شامل گام‌هایی برای عبور از سختی‌ها، رنج‌ها و رسیدن به تعالی فردی و معنویت است. در مصرع اول تقابل میان وضعیت رنج‌بار مجنون و جایگاه لیلی را نشان می‌دهد. مجنون در عمق رنج و سختی («موج خون») غوطه‌ور است، درحالی‌که لیلی در آرامش به نظر می‌رسد. از دید سالاوئوف، چنین تقابلی بیانگر نقش عاشق در ایمان به کمال مطلق است. عاشق (مجنون) باید از مسیر رنج عبور کرده و این سختی‌ها را پذیرا باشد تا بتواند عشق را به معنوی‌ترین سطح آن برساند. در نظریه سالاوئوف، مجنون در مسیر عشق خود، ایمان را حفظ می‌کند و تمام سختی‌ها را به عنوان بخشی از مسیر تعالی عشق می‌پذیرد. این ایمان به عشق، نیرویی است که رنج را معنوی می‌کند. تقابل میان مجنون که در موجی از درد و رنج («خار سفته است») قرار دارد و لیلی که در آرامش است، بازتاب تفاوت نگاه عاشق و معشوق به عشق است. همان‌طور که سالاوئوف مطرح می‌کند، عاشق (مجنون) باید ایمان خود را به عشق حفظ کند، حتی اگر معشوقه (لیلی) چنین ایمان و مقاومتی را نشان ندهد. این وضعیت بیانگر استحکام عشق مجنون است که به امر مطلق گره خورده، هرچند لیلی ظاهراً راه متفاوتی را طی کند. رنج و زاری مجنون مقابل

از یک سو، تأکید سالویوف بر «قدرت تحول‌آفرین عشق به‌عنوان وسیله‌ای برای غلبه بر تقسیم و نفاق، امیدی برای جهانی متحدتر و هماهنگ‌تر به ارمغان می‌آورد. از سوی دیگر، شناخت او از چالش‌ها و موانعی که در راه تحقق این چشم‌انداز وجود دارد، یادآور پیچیدگی‌های روابط انسانی است» (Solovyov، ۱۹۸۵: ۳۸). از منظر سالویوف، عشق در این ابیات نه تنها به‌عنوان یک نیروی محرک برای غلبه بر جدایی و تضاد (تیغ و تیر) عمل می‌کند، بلکه به‌عنوان وسیله‌ای برای اتحاد دو ذات محدود (مجنون و لیلی) در نظر گرفته می‌شود که در نهایت به کمال و یگانگی می‌انجامد. با این حال، موانع (سنگ‌باران، تیغ و تیر) و چالش‌ها (جدایی فیزیکی، محدودیت‌های اجتماعی) نیز آشکارا در این ابیات به تصویر کشیده شده و نشان‌دهنده پیچیدگی تحقق این اتحاد مطلق در جهان مادی هستند. این موانع، هرچند دردناک، به شکوفایی عشق و رسیدن به درک عمیق‌تر آن کمک می‌کنند. پس از تصمیم پدر لیلی مبنی بر ازدواج وی با ابن سلام، غم و اندوه فراوان او آشکار شد و به نوشیدن شراب پناه برد تا ظاهر آرام خود را حفظ کند. در مقابل، مجنون هرگونه تلاش برای پنهان کردن عشق دیوانه وار خود را رها کرد و آشکارا جنون خود را نشان می‌داد.

این دست کشیده تا برد مهد
آن سینه گشاده تا خورد شهد
او را پسر از بزرگ‌واری
می‌داشت چو در استواری
وان سیم‌تن از کمال فرهنگ
آن شیشه نگاه داشت از سنگ
می‌خورد ولی به صد مدارا
پنهان جگر و می آشکارا
چون شمع به خنده رخ برافروخت
خندید و به زیر خنده می‌سوخت

(نظامی، ۱۳۸۲: ۳۹۰)

نشاط لیلی، فاصله میان عاشقی که به عشق به‌عنوان نیروی تغییر معنوی نگاه می‌کند و معشوقه‌ای را که در قلمروی آرامش یا بی‌تفاوتی ظاهری قرار دارد برجسته می‌کند. ایمان مجنون به عشق، او را در مسیر سختی‌های روحی قرار می‌دهد، اما این ایمان، اغلب نیازمند رنج است تا به کمال برسد. فراق مجنون (رنج او از دوری لیلی) نشان‌دهنده عمق عشق او و ایمان خدشه‌ناپذیرش به زیبایی و کمال مطلق لیلی است. لیلی اما در ظاهر، در موقعیتی آرام و بی‌درد به نظر می‌رسد و این می‌تواند نمادی باشد از جدایی سطحی عاشق و معشوق که در عشق انسانی رخ می‌دهد. طبق نظریه سالویوف، چنین فاصله‌ای، اگرچه ظاهری است، اما مرحله‌ای ضروری برای رشد معنوی و وحدت عاشقانه به شمار می‌رود.

بعد از آوارگی مجنون در دشت و بیابان و روبرو شدن با نوفل، دو جنگ پی‌درپی میان نوفل و قبيله لیلی اتفاق افتاد. نوفل برای رساندن لیلی به مجنون و رهایی مجنون از درد عشق به مصاف قبيله لیلی رفته بود؛ بعد از این پیرزنی مجنون را به خیمه‌گاه لیلی می‌برد و مجنون با مشقت و رنج فراوان به لیلی نزدیک می‌شود و می‌گوید:

چون بر در خیمه‌ای رسیدی
مستانه سرود برکشیدی
لیلی گفتمی و سنگ خوردی
در خوردن سنگ رقص کردی
سر می‌زد بر زمین و می‌گفت
کای من ز تو طاق و باغمت جفت
اینک سروپای هر دو در بند
گشتم به عقوبت تو خرسند
منگر به مصاف تیغ و تیرم
در پیش تو بین که چون اسیرم

(نظامی، ۱۳۸۲: ۳۸۹).

در این ابیات نظامی رفتار فردی هر عاشق را در قبال جدایی توصیف می‌کند. لیلی را در پرده‌ی فرهنگ بسیار موقر و صبور و مجنون را آماده‌ی مرگ به تصویر می‌کشد. ایمان قلبی مجنون به عشق لیلی به حدی است که او را از جان شیرین خود نیز سیر کرده است؛ اما هنگامی که لیلی با ابن سلام ازدواج می‌کند، شوهر خود را قسم می‌دهد که به او نزدیک نشود؛ حتی اگر به قیمت جاننش تمام شود. لیلی دیگر از آگاهی شوهرش از عشقش به مجنون ابایی نداشت، این بخش از داستان نشان می‌دهد که لیلی نیز به اندازه‌ی مجنون به عشق نزدیک شده و حاضر به فداکاری در این راه است. «جست‌وجوی انسان برای معنا با نیاز به عشق و نیاز به دوست داشته شدن درهم‌آمیخته است. خود را به‌عنوان یک نیاز به دوست داشتن و دوست داشته شدن نشان می‌دهد» (Singer, ۲۰۱۰: ۳۲).

سوگند به آفریدگارم
کاراست به صنع خود نگارم
کز من غرض تو برنخیزد
ورتیغ تو خون من بریزد
چون ابن سلام دید سوگند
زان بت به سلام گشت خرسند
گفتا چو ز مهر او چنینم
آن به که درو ز دور بینم
خرسند شدن به یک نظاره
زان به که کند زمن کناره

(همان: ۳۹۳).

«در عشق همسری، بدن معشوق به‌عنوان ظرف روح این شخص، جذابیت منحصربه‌فردی را به خود می‌گیرد و همچنین مجسم‌کننده‌ی جذابیت و جاذبه‌ی عمومی زنانگی برای مرد است» (Von Hildebrand, ۲۰۰۲: ۵۸). این ابیات یکی از پیچیدگی‌های مهم داستان را نمایان می‌کنند؛ تناقض میان جایگاه اجتماعی لیلی در ازدواج و وفاداری او به

عشق معنوی مجنون. سالاووف عشق را نیرویی معنوی می‌داند که فراتر از چارچوب‌های اجتماعی و مادی می‌رود و انسان را به‌سوی کمال مطلق هدایت می‌کند. در این نظریه، عشق علاوه‌بر ابعاد شخصی، با تربیت اجتماعی و معنوی نیز پیوند دارد. تضادی که لیلی در این ابیات نشان می‌دهد (جایگاه اجتماعی او در ازدواج و وفاداری به عشق مجنون)، منعکس‌کننده‌ی ناتوانی جامعه در پذیرش عشق خالص و معنوی است که فراتر از قواعد اجتماعی عمل می‌کند. لیلی عشق خود را به مجنون از طریق اشاره به آفریدگار و قدرت خلق او بیان می‌کند که نشان‌دهنده‌ی جنبه‌ی معنوی عشق است. لیلی عشق را فراتر از محدودیت‌های دنیایی معرفی می‌کند؛ عشقی که وابسته به ذات خداوند و نظم الهی جهان است. در چارچوب نظریه‌ی سالاووف، این بیت نشان‌دهنده‌ی وفاداری لیلی به عشق معنوی است، حتی در شرایطی که نقش اجتماعی او به‌عنوان همسر ابن سلام با این عشق در تضاد قرار می‌گیرد. این قسمت نشان‌دهنده‌ی فداکاری لیلی است؛ او آمادگی دارد تا به‌واسطه‌ی عشق، حتی در برابر تیغ و خشونت اجتماعی قربانی شود. در نظام فکری سالاووف، عشق واقعی باید از موانع اجتماعی عبور کند و گاهی فرد قربانی محدودیت‌های اجتماعی و مادی شود تا بتواند به کمال معنوی برسد. این بیت نمادی از خلوص عشق لیلی است که با ایمان به امر مطلق حفظ شده است. ابن سلام پس‌از شنیدن سوگند لیلی، به‌جای مقاومت یا خشونت، خرسند می‌شود و تسلیم وضعیت موجود می‌گردد. این بیت نشان‌دهنده‌ی کارکرد اجتماعی عشق در آرام کردن تعارضات است. در نظریه‌ی سالاووف، عشق نه‌تنها نیرویی برای رشد معنوی فردی است، بلکه توان تأثیرگذاری بر ساختارهای اجتماعی را نیز دارد. لیلی با وفاداری به عشق خود، به‌عنوان تجسمی از نیروی معنوی عشق، سبب اندوه ابن سلام می‌شود و از جدالی اجتماعی جلوگیری می‌کند. ابن سلام تصمیم می‌گیرد از عشق لیلی فاصله بگیرد، زیرا عشق او عمقی دارد که قابل تصرف مادی نیست. این واکنش نشان‌دهنده‌ی درک ناتوانی در دستیابی به عشقی

معشوقه ازو بـرون تراود

(همان: ۴۰۶)

پاک کردن نام لیلی به معنای فراموش کردن لیلی نیست؛ بلکه به معنای فرارفتن مجنون از بعد مادی عشق به عالم معناست. این می‌تواند طبق الگوی سالاوئوف شروع عشق آرمانی و ابدی باشد که در مفهوم ایمان به موفقیت و بُعد الهی رسیده؛ اما در بعد مادی تبدیل به عشقی نافرجام می‌شود که امیدی به بهبود آن نیست. «ویژگی اصلی عشق واقعی این است که تمایز بین خود و دیگری همیشه حفظ می‌شود. عاشق واقعی همیشه معشوق را کسی می‌داند که هویتی کاملاً مجزا دارد. علاوه بر این، عاشق واقعی همیشه به این جدایی و فردیت منحصر به فرد معشوق احترام می‌گذارد و حتی تشویق می‌کند» (Peck, ۲۰۱۲: ۲۳۱). عشق به یک عنصر زمینی می‌تواند راهی برای کسب عشق معنوی والهی باشد. «عشق مادی نمی‌تواند خدا را به عنوان هدف خود داشته باشد، زیرا خدا در روح حاضر نیست و هرگز چنین نبوده است. با این حال مقدر شده است که عشق زمینی به عشق خدا تبدیل شود؛ که می‌توان آن را عشق غیرمستقیم یا ضمنی خدا بنامیم» (Weil, ۲۰۱۸: ۲۷). درواقع عشق‌های غیرمستقیم فضیلتی دارند که به شرایط و خلق و خوی و مسلک فرد بستگی دارد و وارد روح انسان می‌شود؛ یعنی جسم انسان در راه آماده‌سازی قالب اصلی عشق معنوی قرار دارد. مجنون با انس با وحوش و سبع دشت، وارد جریان جدیدی از سیالیت عشق می‌شود که او را به یک مسیر واحد و استحال در وحدت وجودی هدایت می‌کند. اتصال با طبیعت می‌تواند نشانه‌ای از سیالیت عشق و جریان انتقال مفهوم ذاتی عشق از جسمی مادی به عوالم معنا در نظر گرفته شود. استحال در عناصر طبیعت به قدری عمیق است که تمام وحوش از مجنون اطاعت کرده و تحت فرمان وی بودند. «مجنون چون از غایت عشق به وجد می‌آمد به کوه نجد می‌رفت و غزل می‌گفت و خروش برمی‌آورد» (ستاری، ۱۴۰۲: ۸۶).

است که فراتر از حد محدودیت‌های مادی و اجتماعی قرار دارد. در نظریه سالاوئوف، این بیت می‌تواند نشان‌دهنده این باشد که عشق معنوی لیلی به مجنون چنان قدرتی دارد که حتی جایگاه اجتماعی او نمی‌تواند آن را متزلزل کند. لیلی در این ابیات به عنوان نمادی از زنی که میان عشق معنوی و ساختارهای اجتماعی گرفتار شده، عمل می‌کند. ازدواج او با ابن سلام که به دلیل قواعد اجتماعی و محدودیت‌ها به او تحمیل شده، تناقضی مهم را ایجاد می‌کند. با این حال، وفاداری لیلی به عشق مجنون همچنان پابرجاست. این وفاداری به عشق حقیقی نشان‌دهنده تأثیر عشق بر تعالی معنوی فرد، حتی در برابر تأثیرات اجتماعی است.

۵-۳ انتقال عشق مجنون از لیلی به خداوند و دستیابی به وحدت وجودی

پس از مدتی پدر مجنون از دنیا می‌رود و بار غم از دست دادن پدر، مجنون را آشفته‌تر از قبل می‌کند. روزی مجنون از دیاری می‌گذرد که قبلاً نام خود و لیلی را روی سنگی در آنجا تراشیده بود؛ اما او نام لیلی را از سنگ با ناخنش تراشید و پاک کرد. این عمل مجنون را می‌توان مقدمه‌ای برای آغاز انتقال ایمان از جسمی مادی به عالم معنوی دانست.

روزی ز طریده گاه آن دشت
بر خاک دیار یار بگذشت
دید از قلم وفا سرشته
لیلی مجنون به هم نوشته
ناخن زد و آن ورق خراشید
خود ماند و رفیق را تراشید
گفتند نظارگان چه رای است؟
کز هر دو رقم یکی به جای است؟
گفتا رقمی به ار پس افتد
کز ما دو رقم یکی بس افتد
چون عاشق را کسی بکاود

ازبس که ربیعی و تموزی
دادی به ددان برات روزی
هر دد که بدید سجده کردش
روزی ده خویشتن شمردش

(نظامی، ۱۳۸۲: ۴۲۱)

مجنون بعدازاین آوارگی از مرگ مادرش باخبر می‌شود؛ در همین زمان لیلی نیز برای او نامه‌ای می‌نویسد و احوال او را می‌پرسد؛ اما مجنون در جواب می‌گوید که دیگر به او فکر نکند و سلامتی او برایش کافی است. مجنون به‌نوعی به آرامش و صبر درونی دست یافته که دیگر هیچ‌چیزی او را از عبادت حق و نیایش الهی باز نمی‌دارد. «خود عشق نه به‌عنوان یکی از احساسات ما، بلکه به‌عنوان انتقال تمام علاقه انسان به زندگی از خود به دیگری، به‌عنوان تغییر مرکز زندگی شخصی هرفردی مهم است. این ویژگی هر نوع عشقی است» (Solovyov, ۱۹۸۵: ۳۸). لیلی او را به قرار ملاقاتی کنار رود دعوت می‌کند و مجنون غزلی عاشقانه با این مضمون می‌خواند:

تا هست زهستی تو ییادم
آسوده و تندرست و شادم
وانگه که زدل نیارمت یاد
باشم به دلی که دشمنت باد
زین پس تو و من، من و تو زین پس
یک دل به میان ما دوتن بس
وان دل دل تو، چنین صواب است
یعنی دل من دلی خراب است
صبحی تو و با تو زیست نتوان
الا به یکی دل و دوصدجان

(همان: ۴۳۱)

سالاوویوف عشق را نیرویی معنوی می‌داند که نه تنها باعث اتحاد عاشق و معشوق می‌شود، بلکه آن‌ها

را از محدودیت‌های فردی و مادی فراتر برده و به کمال مطلق نزدیک می‌کند. عشق به عنوان یک روند تعالی‌بخش، افراد را به سمت همگرایی و یگانگی حقیقی سوق می‌دهد که در آن فردیت هر دو در یک وجود متعالی ادغام می‌شود. این ابیات نشان‌دهنده ارتباط متقابل و حیات‌بخش میان عاشق و معشوق است. عاشق، موجودیت و شادی خود را وابسته به یاد معشوق می‌داند. ازمنظر سالاوویوف، این پیوند بیانگر فرایند حرکت به‌سوی یک وحدت معنوی در عشق است که در آن وجود هر فرد به‌جای تفرد و جدایی، به دلیل ارتباط با دیگری تحقق می‌یابد. یاد معشوق، دلیل زندگی عاشق است؛ این مفهوم در نظریه سالاوویوف، همان وحدت معنوی است که انسان را از فردگرایی به‌سوی کیان معنوی جهان پیش می‌برد. این بخش عشق را به‌عنوان نیرویی مطلق و ضروری ارائه می‌کند. عاشق، عدم عشق یا فراموشی معشوق را برابر با دشمنی با ذات خود می‌داند، گویی که عشق با جوهر اصلی وجود انسانی پیوند خورده است. در نظریه سالاوویوف، عشق عنصری ضروری برای رسیدن به وحدت وجودی است؛ از دست دادن یا فراموش کردن عشق، باعث جدایی از حقیقت وجودی و معنویت انسانی می‌شود. در اینجا می‌بینیم که عاشق، عشق را نه یک حالت اختیاری، بلکه ضرورت معنوی و جوهری می‌داند. عاشق و معشوق با حفظ فردیت خود، به یک دل واحد دست پیدا می‌کنند. در نظریه سالاوویوف، عشق فرایندی از ادغام دو شخصیت محدود انسانی است که با پیوند معنوی و روحانی، به یک کمال واحد می‌رسند. در این وحدت، فردیت دو طرف حفظ می‌شود؛ اما در یک کلیت معنوی و مطلق ادغام می‌شوند. این دل واحد، نماد این ادغام معنوی است که دو تن را به یک حقیقت متعالی تبدیل می‌کند. همچنین نشان‌دهنده اوج مفهوم وحدت وجودی در عشق است. عاشق اعلام می‌کند که زندگی بدون وحدت معنوی با معشوق ممکن نیست و این وحدت نه‌تنها در یک دل رخ می‌دهد، بلکه صدها جان (روح) را دربرمی‌گیرد. این «یک دل و دوصد جان» در نظریه سالاوویوف، تحقق عشق

ندارد. بلکه بذر فاجعه‌آمیز نابودی در این دنیا نهفته است» (Berdyayev, ۲۰۱۷: ۳۰۳).

چون تربیت دوست در برآورد
ای دوست بگفت و جان برآورد
او نیز گذشت از این گذرگاه
وان کیست که نگذرد بر این راه
راهیست عدم که هر چه هستند
از آفت قطع او نرسند

(همان: ۴۴۴)

از دیدگاه سالایوف، این فناپذیری، ارزش عشق را کاهش نمی‌دهد. اهمیت عشق در ایمان به اهمیت مطلق معشوق نهفته است، ایمانی که از محدودیت‌های وجود تجربی و فناپذیری فراتر می‌رود. بنابراین، با اینکه عشق لیلی و مجنون به غایت معنوی خود می‌رسد، ماهیت متعالی عشق و تجربه آن و ایمان ناشی از آن، مهم‌تر از تحقق فیزیکی و پایدار آن است. عبور از گذرگاه مرگ، هرچند پایان عشق زمینی آن‌هاست، لزوماً پایان تجربه متعالی عشق نیست. این تجربه متعالی از طریق ایمان، می‌تواند فراتر از مرگ ادامه داشته باشد.

۳ نتیجه

لیلی و مجنون نظامی به‌عنوان نقدی اجتماعی و انسانی، به بررسی عشق واقعی و عمیق می‌پردازد که از حدود اجتماعی، فردی و معنوی عبور می‌کند و به کمال مطلق نزدیک می‌شود. در این منظومه، عشق، نه تنها نیرویی احساسی، بلکه محرکی معنوی و تربیتی است که مفاهیم مرتبط با انسانیت و جامعه را به چالش می‌کشد. این عشق با تناقض‌ها و چالش‌های فراوانی روبه‌رو است: از فشارهای اجتماعی و خانوادگی گرفته تا تنش‌های روحی و فردی. این چالش‌ها در طول داستان، نه تنها محدودیت‌های آن‌ها را به تصویر می‌کشد، بلکه

به‌عنوان نیرویی است که افراد را به‌سوی کمال معنوی و روحانی سوق می‌دهد. عاشق و معشوق از مرزهای فردگرایی عبور می‌کنند و به یک وجود متعالی دست می‌یابند. «موقعیت انطباق با وضعیتی که انسان در آن قرار دارد، یعنی ریزش منیت و شفافیت کامل در وجود ذهنی، عاطفی و فیزیکی انسان، یعنی بدون هیچ منیت، به ذهنی روشن، قلب پاک و بدنی سالم منتهی می‌شود» (Bheskar, ۲۰۱۲: ۶۰۶). بعداز مرگ ابن سلام، همسر لیلی، لیلی نیز بیمار می‌شود و در هنگام وداع با مادر از عشق نافرجام خود می‌گوید:

خون کن کفنم که من شهیدم
تا باشد رنگ روز عیدم
آواره من چو گردد آگاه
کاواره شدم من از وطنگاه
دانم که ز راه سوگواری
آید به سلام این عماری
چون بر سر خاک من نشیند
مه جوید، لیک خاک بیند
بر خاک من ای غریب خاکی
نالد به دریغ و دردناکی
گو لیلی از این سرای دلگیر
آن لحظه که می‌برید زنجیر
درمهر تو تن به خاک می‌داد
بر یاد تو جان پاک می‌داد

(نظامی، ۱۳۸۲: ۴۴۱)

لیلی از دنیا می‌رود و خبر مرگش به مجنون می‌رسد، روزها بر سر مزار لیلی عزاداری می‌کند و بعداز مدتی کنار مزار لیلی جان می‌سپارد. «عشق هیچ‌گاه تسلیم هیچ ترتیبی نمی‌شود. در عشق هیچ چشم‌اندازی برای تنظیم زندگی در این دنیا وجود

سختی‌ها، از خودخواهی و فردیت انسانی عبور کرده و به یک هویت عرفانی دست می‌یابد. این تغییرات نشان می‌دهد که عشق واقعی، نیرویی نه برای حفظ فردیت، بلکه برای ایجاد شخصیت‌های جدید و ارتقا به‌سوی کمال مطلق است. در داستان، عشق لیلی و مجنون در بسیاری از نقاط میان ابعاد مادی و معنوی خود در نوسان است. ازدواج لیلی با ابن سلام نماد محدودیت دنیوی و اجتماعی است و درمقابل، عشق معنوی مجنون به لیلی، نماد قدرت روحانی عشق است. نظامی در قالب این داستان، تقابل میان دوگانگی عشق را به‌شیوه‌ای فلسفی و تربیتی نشان می‌دهد: یک سوی عشق، قیدوبندهای اجتماعی و فردی را برجسته می‌کند و سوی دیگر، حرکت به‌سوی آزادی معنوی و کمال متعالی را منعکس می‌سازد. همین تقابل، زمینه‌ساز نقد اجتماعی عمیقی از ساختارهای محدودکننده عشق در جامعه است. این عشق درنتیجه رویارویی با چالش‌های اجتماعی، خانوادگی و فردی، به‌عنوان نیرویی تربیتی و معنوی ظاهر می‌شود و انسان را به‌سوی کمال مطلق هدایت می‌کند. عشق لیلی و مجنون، نه‌تنها داستانی از شور و اشتیاق، بلکه الگویی برای تحول روحی، گذر از محدودیت‌های اجتماعی و دستیابی به وحدت وجودی است. نظامی با مهارت، این عشق را به‌مثابه نیرویی کلی و متعالی ترسیم می‌کند که قدرت عبور از تضادها و چالش‌ها را داشته و انسان را به یک هویت جدید معنوی تبدیل می‌کند.

موجب شکل‌گیری هویت‌های جدید و تحول معنوی در هر دو شخصیت می‌شود. عشق مجنون به لیلی او را از زندگی عادی انسانی فراتر می‌برد و به مقام یک عاشق فداکار و کامل ارتقا می‌دهد. این تحول، در نظریه سالاوئوف، فرایندی است که عشق غریزی و فردی را به پیوندی معنوی و روحانی تبدیل می‌کند و فرد را به‌سوی وحدت وجودی و کمال مطلق سوق می‌دهد. یکی از بارزترین ویژگی‌های عشق لیلی و مجنون، قرار گرفتن دربرابر قواعد اجتماعی و محدودیت‌های خانوادگی است. لیلی با ازدواج با ابن سلام و تحمل نقش‌های اجتماعی، مجبور می‌شود عشق حقیقی خود را در چالش میان وفاداری معنوی و الزامات اجتماعی حفظ کند. همین محدودیت‌ها نشان‌دهنده فشارهای اجتماعی است که مانع تحقق کامل عشق واقعی می‌شوند. سالاوئوف نیز به این اشاره دارد که عشق باید از حدود فردیت و ساختارهای اجتماعی عبور کند تا بتواند به حقیقت و کمال معنوی دست یابد. در این داستان، محدودیت‌ها نه‌تنها مانعی بر سر راه عشق هستند، بلکه بستری برای رشد معنوی عاشق و معشوق فراهم می‌آورند؛ زیرا همان‌طور که مجنون از هویت مادی و فردی فراتر می‌رود، لیلی نیز با حفظ وفاداری در شرایط اجتماعی دشوار، نماد تعالی عشق می‌شود. عشق لیلی و مجنون، در تقابل با روابط مادی و اجتماعی، نقش تربیتی و آموزنده دارد. این عشق، به‌ویژه برای مجنون، ابزاری برای دستیابی به کمال معنوی و رهایی از محدودیت‌های انسانی است. مجنون، به‌واسطه عشق، از سطح فردی و مادی فراتر می‌رود و به وحدتی معنوی دست می‌یابد که نه‌تنها از لیلی به‌عنوان یک فرد، بلکه از کمال مطلق نشئت می‌گیرد. این وحدت معنوی با نظریه سالاوئوف کاملاً همخوانی دارد، جایی که عشق به‌مثابه پلی میان انسان و امر مطلق عمل می‌کند. عشق لیلی و مجنون نه‌تنها در تغییر رابطه عاشق و معشوق مؤثر است، بلکه موجب شکل‌گیری هویت جدیدی در هر دو شخصیت می‌شود. لیلی در مسیر عشق خود، میان وظایف اجتماعی و عشق معنوی حرکت می‌کند، درحالی‌که مجنون با پذیرش رنج و

منابع

- Singer, Irving. The pursuit of love, (The Irving Singer library). Originally published: Baltimore Johns Hopkins University Press, C۱۹۹۴. With new pref.
- Solovyov, Vladimir, (۱۹۸۵), The Meaning of Love-Steiner Books, Incorporated, Translation of: Smysl' liubvi. ۱. Love. I. Beyer, Thomas R. II. Title. BD۴۳۶.S۱۷۷ ۱۹۸۵ ۶۴۱۳'.۸۵ ۷-۱۸۰۳۷
- Von Hildebrand, Dietrich,(۲۰۰۲), Man and Woman ,Love & the Meaning of Intimacy, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data ,Von Hildebrand, Dietrich, .۱۹۷۷-۱۸۸۹
- Weil, Simon,(۲۰۱۸), Love in the Void ,Published by Plough Publishing House, Walden, New York., obertsbridge, England, Elsmore, Australia
- References in Persian:
- Pournamdarian, Taghi (۱۹۸۹) Secrets and Secret Stories in Persian Literature, ۳rd edition. Tehran: Scientific and Cultural.
- Sarvatian, Behrooz (۲۰۱۰). Mythical women in the story of Nizami Ganjavi. Tabriz: Aydin. (In Persian)
- Sattari, Jalal (۲۰۲۳), Sufi Love, Twelfth Edition. . (In Persian)
- Nezami (۲۰۰۳), Khamseh Nezami Ganjei, by Dr. Saeed Hamidian, First Edition, Tehran: Ghatreh. . (In Persian)
- پورنامداریان، تقی(۱۳۶۸) رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی، چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- ثروتیان، بهروز(۱۳۸۹). زنان افسانه‌ای در داستان نظامی گنجوی. تبریز: آیدین.
- ستاری، جلال(۱۴۰۲)، عشق صوفیانه، چاپ دوازدهم. تهران: مرکز.
- نظامی(۱۳۸۲)، خمسه نظامی گنجه‌ای، به کوشش دکتر سعید حمیدیان، چاپ اول، تهران: قطره.
- Berdyaev, Nicolas (۲۰۱۷), The Meaning Of the creative act, Publisher: Semantron .
- Bhaskar, Roy,(۲۰۱۲), The Philosophy of MetaReality, Creativity, Love, and Freedom,Taylor & Francis, This edition first published,by Routledge, ۲ Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX۴ ۱۴RN
- Martin, Adrienne. M,(۲۰۱۹), THE ROUTLEDGE HANDBOOK OF LOVE IN PHILOSOPHY, by Routledge, ۲ Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon, OX۴ ۱۴RN, Oxfordshire, England, UK.
- Peck, M. Scott (۲۰۱۲), the road less travelled_ a New Psychology of Love, Traditional Values and Spiritual Growth-Touchstone. A Division of Simon & Schuster, Inc. ۱۲۳۰Avenue of the Americas, New York, NY .۱۰۰۲۰

References

- Berdyaev, Nicolas (2017), *The Meaning Of the creative act*, Publisher: Semantron .
- Bhaskar, Roy, (2012), *The Philosophy of MetaReality, Creativity, Love, and Freedom*, Taylor & Francis, This edition first published by Routledge, 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN
- Martin, Adrienne. M, (2019), *THE ROUTLEDGE HANDBOOK OF LOVE IN PHILOSOPHY*, by Routledge, 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon, OX14 4RN, Oxfordshire, England, UK.
- Peck, M. Scott (2012), *the road less travelled_ a New Psychology of Love, Traditional Values and Spiritual Growth-Touchstone. A Division of Simon & Schuster, Inc.* 1230 Avenue of the Americas, New York, NY 10020.
- Singer, Irving. *The pursuit of love*, (The Irving Singer library). Originally published: Baltimore Johns Hopkins University Press, C1994. With new pref.
- Solovyov, Vladimir, (1985), *The Meaning of Love*-Steiner Books, Incorporated, Translation of: Smysl' liubvi. I. Love. I. Beyer, Thomas R. II. Title. BD436.S6413 1985 177'.7 85-18037.
- Von Hildebrand, Dietrich, (2002), *Man and Woman, Love & the Meaning of Intimacy*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, Von Hildebrand, Dietrich, 1889-1977.
- Weil, Simon, (2018), *Love in the Void*, Published by Plough Publishing House, Walden, New York., obertsbridge, England, Elsmore, Australia
- References in Persian:
- Pournamdarian, Taghi (1989) *Secrets and Secret Stories in Persian Literature*, 3rd edition. Tehran: Scientific and Cultural.
- Sarvatiyan, Behrooz (2010). *Mythical women in the story of Nizami Ganjavi*. Tabriz: Aydin. (In Persian)
- Sattari, Jalal (2023), *Sufi Love*, Twelfth Edition. (In Persian)
- Nezami (2003), *Khamseh Nezami Ganjei*, by Dr. Saeed Hamidian, First Edition, Tehran: Ghatreh. . (In Persian)